
KÖNYVEKRŐL

BOZÓKI ANDRÁS

Racionalizálható-e a csoda?

Könyvek a rendszerváltásról

FEHÉR FERENC–HELLER ÁGNES: *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmai”*.
Budapest: T–Twins 1992.

KÉRI LÁSZLÓ: *Összeomlás után*. Budapest: Kossuth 1991.

SZELÉNYI IVÁN: *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*.
Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete 1992.

VAJDA MIHÁLY: *Az orosz szocializmus Közép-Európában*.
Budapest: Századvég 1989.

VAJDA MIHÁLY: *A történelem vége? Közép-Európa, 1989*.
Budapest: Századvég 1992.

„Mert hát ez csoda volt. Százezrek a budapesti Kossuth téren az 1956-os forradalom évfordulóját ünneplik, s kikiáltják a Magyar Köztársaságot. Alig telik el két hét, s leomlik a berlini fal, a kommunizmus abnormalitásának hétköznapijává lett szimbóluma, újabb hét és Alexander Dubcek beszél a prágai Vencel téren összegyűlt tömeghez, s rövid idő múltán Václav Havel a Csehszlovák Köztársaság elnöke lesz. December 22-én azután egy véres forradalomban megdől a térség egyetlen még intakt kemény diktatúrája is. Románia nemzetei is szabadok immár. Nem álltam meg, hogy emlékezetükbe ne idézzem az eseményeknek ezt a mindannyiunk emlékezetében kitörölhetetlenül élő sorát — mert ma is csodának tekintem, hogy végbement. Soha nem hittem volna, hogy ezt megérem, s az a gyanúm, hogy ezzel a fiatalok is így voltak. Csodának tekintem, mert ami az okokat illeti, nos, hát éppenséggel nem lehetetlen

létrehozni egy racionális konstrukciót, amelyben belül okok és okozatok szépen sorjáznak, s végül is kerek magyarázattal szolgálnak a történetekre. Vannak azonban a történelemnek olyan pillanatai, ahol a legmeggyőzőbb oksági magyarázat is vértelen konstrukciónak tűnik. Igen, csoda történt. Mindaz, ami végbement, csak a népmesék nyelvén szólva tűnik valóban igaznak.” Vajda Mihály 1990 őszén írta ezeket a szenvedélyes sorokat, amelyek megtalálhatók 1992-es esszékötetében (Vajda 1992: 45). Az átalakulás varázsa Bihari Mihály is megejtette, aki a „Demokratikus út a szabadsághoz” című, 1990-ben megjelent könyvében úgy vélte: páratlan lehetőség adódott az „alulról felépített politikai nemzet” megteremtésére, amely „a magyar nép teremő erejének igazi csodája lehet”.

Ebben az írásban néhány olyan könyvet tekintek át, amelyeknek közös jellegzetessége, hogy a „nagy átalakulás” hónapjaiban íródtak vagy jelentek meg, s megpróbálják előre jelezni, illetve a történelmi jelenidőben értékelni a változások irányát.¹ A kiválasztott könyvek közősek abban is, hogy nem monográfiák, hanem esszék, tanulmányok és publicisztikai írások gyűjteményét tartalmazzák. Kéri László könyve az egyetlen kivétel ez alól, de az ő munkája is elsősorban gyorslemez, amely főként a napisajtó híreire, cikkeire, kommentárjaira alapul.

Csoda történt-e velünk 1989–90-ben, s ha igen, a csoda miként racionalizálható? A vizsgált öt könyv szerzői — politikai filozófusok és politikai szociológusok — a kérdésre természetesen sokban különböző válaszokat adnak.

A RÉGI RENDSZER TERMÉSZETE

Az átalakulás jellege nehezen érthető meg az elmúlt rendszer alapvető vonásainak ismerete nélkül. Ezzel a legbehatóbban az adott könyvek szerzői közül Vajda Mihály (1989) foglalkozik. Vajda számára a korábbi rendszer ideológiai doktrínáját képező forradalmi marxizmus célja „a civil társadalom és a politikai állam hasadásának a felszámolása” volt. A társadalom államosítása maradéktalanul csak ott sikerülhetett, ahol ez a hasadás korábban sem (vagy csupán csíraformában) létezett, azaz ahol „azt megelőzően is csak az államnak volt hatalma” (Vajda 1989: 25). Ez az állapot pedig mindenekelőtt Oroszországra volt jellemző, ahol a „katonai Oroszország” (sztratókrácia) dominált a „civil Oroszország” fölött, s mintegy gyarmatosította azt. A civil mivolt autonómiájának már csak azért sem alakulhatott ki az orosz társadalomban számottevő presztízse, mert a sztratókrácia privilégiumainak épp a civilizáció elnyomása volt a feltétele. Oroszországban azért működhetett a Castoriadis által *ecrémage*-nak nevezett „lefölözés” jelensége, azaz a társadalmi újratermelés javainak kisajátítása, mert a magánszféra szabadságának híján a zárt katonai társadalom még mindig kellőképpen vonzóan bizonyulhatott a jobb életkörülményekre vágyó emberek/száma.² A létező (ma már csak „létezett”) szocializmus így „csak Oroszországban

tekinthető természetes fejlődés termékének”, mert ott hiányzott „a demokratikus akaratképzés szükséglete, s főként az erre való képesség” (1989: 76).

Vajda szerint a „létezett” szocializmus csak az orosz történelmi fejlődés beható tanulmányozásából érthető meg. Közép-Európában nem sikerült arra a szintre „lenyomni” a fogyasztást, amely az orosz társadalmat jellemezte, így a szovjet modell itteni meggyökereztetésének kísérlete mindig beleütközött a polgárosultabb társadalmak ellenállásába. Közép-Európának voltak tapasztalatai a szovjet rendszeren kívüli alternatívákról, míg ez a perspektíva az orosz társadalomból hiányzott. Ez a rendszer tehát Vajda szerint nem tekinthető a szocialista értékek beteljesülésének, vagy a kapitalista fejlődés ellentmondásaira adott válasznak, mert ez csupán „az orosz történelem megoldatlan problémáira” (1989: 162) adott válasz lehetett. Olyan, Közép-Európa országaira kívülről rákényszerített integrációs modellről van szó, amely ebben a térségben — s a szerző itt főként Lengyelországra, Csehszlovákiára és Magyarországra gondol — elsősorban romboló hatású volt (Vajda 1992: 35). Vajda — Norbert Elias nyomán³ — a modernitás, a civilizációs fejlődés eltérő útjaira koncentrál, és Szűcs Jenő munkájára⁴ utalva, maga is nagy hangsúlyt helyez az egyes európai történelmi régiók különbségeire. Az orosz történelem sajátosságaiból kiindulva hajlik arra, hogy a rendszer legitimitását ne annak modernizációs ígéretében, hanem *tradicionalitásában* lássa. „Aki értéknek tekinti az orosz tradicionalizmust és Oroszország nagyságát, nagyhatalmi helyzetét, az nem tehet szemrehányást a kommunistáknak” — írja (Vajda 1989: 163). Később, egy másik írásában azonban Vajda — ezt az álláspontját meg nem tagadva, azzal mégis ellentmondásban — már „a modernizáció antiliberalis modelljének” bukását említi a ’89-es forradalmak fő tanulságaként.⁵ Ez utóbbihoz kapcsolódik Fehér Ferenc és Heller Ágnes érvelése, akik szerint a régi rendszer „eltorzult modern politikai rendszer” volt (Fehér–Heller 1992: 30).

1989-es könyvében Vajda a rendszer leírásakor nem kötelezi el magát egyetlen fogalom konzekvens használata mellett: írásában hol szovjet típusú rendszerekről, hol létező szocializmusról, hol kommunizmusról, hol pedig — alkalmasint kritikai éllel — racionális redisztribúcióról⁶ vagy szükségletdiktatúráról⁷ tesz említést. A rendszer alapformájának a *totalitárius diktatúrát* tartja, amelynek ideáltípusát Hannah Arendt fogalmazta meg.⁸ A Kádár-rendszert elemezve Vajda már 1978-ból származó írásában megfogalmazza azt az ellentmondást, mely szerint a rendszer „totalitárius hatalmi struktúrájának fenntartása végett rákényszerül arra, hogy az emberek aktivitását a tisztán magánszférába terelje, ezt azonban csak olyan eszközzel érheti el, amely éppen annyira veszélyezteti, mint az emberek társadalmi érdeklődése tenné” (1989: 22). A magyar rendszert 1956 után sem jellemezte a kompromisszum; Vajda szerint „a tényleges kiegyezés csak 1968 után következett be”, miután a csehszlovákiai szovjet beavatkozáskor kiderült, hogy nemcsak az erőszakos politikai forradalom, hanem a felülről kezdeményezett reformok

útja is járhatatlan. A társadalom (és benne az értelmiség) lemondott a demokratizálásról egy remélt „felvilágosult despotizmus” kedvéért. A hatvanas években jött el Magyarországon a diktatúra második szakasza, amikor a pártvezetés figyelembe vette a társadalmi hagyományokat, s a „kommunista-totalitárius uralmi formát hozzáidomította a társadalom legalapvetőbb igényeihez” és ezáltal a rendszert „*kommunista-totalitáriusból kommunista-paternalistává*” alakította (Vajda 1989: 142–143).

A totalitarizmus lassú erodálódásával kialakult helyzet *paternalista rendszerként* leírása azonban véleményem szerint nem egészen pontos, mert egy stílust emel rendszerképző jeggyé. Szerintem a posztisztálini rendszereket — legkisebb közös többszörösüként — politikai értelemben *tekintélyelvű* (autoritárius) diktatúráknak tekinthetjük, amelyeknek közös vonása a fokozatos lemondás az ideokratikus legitimáció igényéről. Egyik sem a társadalom átpolitizálására, hanem inkább — eltérő mértékben — depolitizálására törekedett. Többé (Kádár) vagy kevésbé (Brezsnyev) biztosították a magánszféra függetlenségének lehetőségét. A paternalizmus ezen belül csupán *stílus*, amely a Kádár-féle autoritarizmusra jellemző volt, más poszttotalitárius, tekintélyelvű rendszerekre azonban nem. Ha a totalitárius formát „hozzáidomítják” a társadalom alapvető igényeihez, akkor az megszűnik totalitárius lenni. Azért totalitárius, mert „hozzáidomíthatatlan”. Ugyanezen az alapon vonható kétségbe Fehér és Heller azon megállapítása, mely szerint „egy társadalmat lehet erősebb és lehet enyhébb mértékben totalizálni” (Fehér–Heller 1992: 17). A posztisztálini rendszerek valóban különböznek a klasszikus totalitárius modelltől, de sem Jaruzelski, sem Brezsnyev, sem Husák rendszerét nem nevezhetjük paternalistának csak azért, mert ezek már nem voltak totalitárius rendszerek. Kádár paternalizmusa, Brezsnyev neotradicionalizmusa, Husák „normalizációja” vagy Jaruzelski militarizált rendszere nem írható le a totalitarizmus fogalmi jegyeivel (totalizált ideológia, illetve totalizált terror), mégis számos vonásukban gyökeresen különböztek.⁹ Ulbricht és Honecker NDK-ja, illetve Ceausescu Romániája viszont már inkább totalitárius karakterű volt, mert ott a rezsim továbbra is céljának tekintette a magánszféra kontrollját, bár ezt „teljes” mértékben (mármint a hitlerizmushoz és a sztálinizmus-hoz viszonyítva) nem tudta megvalósítani.

Kéri László könyvének tárgya már az új rendszer konszolidálódásának elemzése, ezért a régi rendszerrel kapcsolatban — a megközelítések két végpontját ismertetve — csak egy polemikus megjegyzést tesz: „akik az elmúlt 43 évet egyetlen átfogó terrorisztikus rendszerként tekintik, azoknak meglehetősen könnyű dolguk van, hiszen a válasz csaknem egyetlen mondatral elintézhető: eddig diktatúra volt, ezután demokrácia lesz” (Kéri 1991: 148). Ebből az olvasható ki, mintha a szerző a diktatúrát a terrorisztikus rendszerrel azonosítaná. S minthogy a régi rendszert nem tartja terrorisztikusnak, úgy tűnik, mintha nem tartaná diktatúrának sem. Attól azonban, hogy a rendszer (induló szakaszától eltekintve) nem volt terrorisztikus, diktatúraként való leírása még helyes

lehet. Úgy vélem, egy rendszer diktatúráként való megítélése nem feltétlenül az általa elkövetett kegyetlenségek mennyiségén múlik.

Szelényi kiindulópontként szerintem helyesen állapítja meg, hogy „a kádárizmusnak totalitarizmusként való jellemzése a Horthy-korszaknak Horthy-fasizmusként való leírásával analóg hiba” (1992: 119). Ebből azonban nemcsak azt a következtetést vonja le, hogy az 1963–64 utáni Kádár-rendszert nem helyes totális rendszerként leírni, hanem ezen túlmenően azt is, hogy „nem lenne helyes (...) akárcsak diktatúrának is nevezni” (1992: 119). Ez utóbbi állítása azonban már megkérdőjelezhető. Attól, hogy a kádárizmus számos kompromisszumot épített be rendszerébe, sőt, hogy bizonyos időszak a „folytonos alku korszaka volt”, amely a „felülről kezdeményezett reformok és az alulról épülő ellenállások bonyolult dialektikáján épült” (1992: 120), — ettől *diktatórikus* jellege még nehezen vonható kétségbe. Volt, amiben lehetett alku, és volt, amiben nem. Nemcsak az alku nem volt nyilvános, hanem utólagos megvitatása nyilvánosságának lehetőségét is a minimálisra korlátozták. Nem politikai kérdésekben szó lehetett alkuról, politikai kérdésekben szinte sohasem. Azt pedig, hogy mi minősült politikai kérdésnek, a hatalom birtokosai döntötték el. Például október 23-a megünneplését még a bomlás idején, 1988 őszén sem engedélyezték. Az alkulehetőség csak a totalitarizmushoz képest jelentett változást, de — sajtó- és szólásszabadság híján — masszívan a diktatúra keretein belül maradt. Akkor van diktatúra, ha a hatalomtól eltérő politikai véleményt képviselők nem fejthetik ki szabadon álláspontjukat, és ha nincs jogi lehetősége annak, hogy a fennálló kurzussal szemben politikai alternatívát képviselő csoportok szabad választásokon versenghessenek társadalmi felhatalmazásért a hatalom addigi képviselőinek felváltására. Véleményem szerint nincs okunk megkérdőjelezni azt, hogy a korábbi rendszer diktatúra volt.

Ettől eltekintve Szelényi Iván ebben a könyvében csak röviden foglalkozik a régi rendszer elnevezésének problémájával. Mint írja: „nem könnyű megnevezni a korszakot, mely mögöttünk van. Olyan kor volt, amelyben nem nevezték a dolgokat a valódi nevükön. Én — nyilván leegyszerűsítve — a korszakot *kommunizmusnak* nevezem” (Szelényi 1992: 32). Majd így folytatja: „vannak, akik méltatlankodnak (...) miként léphetnének a posztkommunizmusba, amikor még kommunizmus se volt? Tény, hogy Marx, amikor a jó társadalomról írt, a kommunizmust nem egészen úgy képzelte, mint ahogy mi az elmúlt négy évtizedben megéltük. Tény azonban az is, hogy Marx vágyaitól függetlenül ez a kísérlet ilyenek sikerült. Ez a kísérlet nem azért bukott meg, mert nem volt kellőképpen kommunisztikus, vagy kollektivistista, a kudarc oka, hogy túlságosan is kollektivistista volt” (1992: 32–33). E sorok írója meggyőzőnek találja ezt az érvelést.

Vajda Mihály — csakúgy, mint Fehér Ferenc és Heller Ágnes (1992) — újabb, 1992-es könyvében már szintén *kommunizmusként* írja le a régi rendszert, s a „létező szocializmus” fogalmával kapcsolatban megjegyzi: „Istenem, milyen komikusan hangzik ma ez a kifejezés!” (1992: 7).

Korábbi munkájának fő állításán is túlmegy, amikor arra a következtetésre jut, hogy „az orosz kommunizmus küldetése, megváltó szerepe gyakorlatilag soha nem volt más, mint az orosz expanzív törekvések ideologikus burka” (1992: 34). Kezdetben a kommunizmus csak abban az elméleti értelemben volt totális, hogy egy világforradalom révén kívánta felváltani a kapitalizmust (Fehér–Heller 1992: 40). Később azonban — Sztálintól kezdve — az eszme és a technika elvált egymástól: az újraértelmezett eszmét meghatározott társadalomban („egy országban”) totalitárius uralmi gyakorlattal próbálta meghonosítani. Ennek kudarca vezetett évtizedek múltán a diktatúra enyhébb — tekintélyelvű, poszttotalitárius — formájának megvalósításához, amely azonban a monolit ideológiai struktúra fellazulásával, a rendszer „evidenciájának elvesztésével” járt (Vajda 1992: 43), s egyre gyorsuló ütemű felbomlást eredményezett.

AZ ÁTALAKULÁS JELLEGE

Fehér és Heller — az 1968-as angol „dicsőséges forradalomra” utalva — már könyvük címében jelzik, hogy *forradalomnak* (még ha nem is jelző nélküli forradalomnak) tartják a változást. Mint írják: „Kelet-Európa forradalmi politikai forradalmak, amennyiben a régi rendszert megdöntötték, és most egy új alapvetés felé haladnak” (1992: 13). Ennél azonban náluk többről van szó. A forradalom jellege tekintetében különbséget tesznek egyfelől az NDK és Románia, másfelől a többi ország között. Szerintük az NDK-ban és Romániában nem volt mit „revolválni” (azaz újratárgyalni), ezért itt a zsarnokság alól való megszabadulás motívuma volt a legfontosabb. Más országoknak azonban metaforikus értelemben van hová visszatérniük: saját történelmi kezdeményezéseikhez, amelyek kibontakozását a szovjet beavatkozás akasztotta meg. Szerintük az 1989. novemberi cseh polgári engedetlenség az 1968-as Prágai Tavasz „második, javított kiadása” volt, a lengyel és magyar „lépésről lépésre előrehaladó” átalakulás pedig a Szolidaritás, illetve a magyar forradalom eredeti programját teljesítette be. A szuverenitás visszaszerzésével visszatér a történelem. „A »visszatérés«, az attól a ponttól való újakezdés gesztusa, ahol e népek saját történelme »félbeszakadt«, valamint az a szándék, hogy magát e »félbeszakítottsgot« is kitöröljék a kollektív emlékezetből — nos mindebben van valami, ami a »dicsőséges angol forradalom« távoli emlékét őrzi” (Fehér–Heller 1992: 15).

Vajda interpretációjára is jellemző a forradalom *történelmi* gyökereinek figyelembevétele, sőt a forradalmi folyamatnak történelmi trendként ábrázolása. Magyarország tekintetében ő is kiemelt jelentőséget tulajdonít 1956-nak, mint ami nélkül nem érthető meg az 1989-es békés, vértelen átmenet. Vajda számára 1989 voltaképpen ’56 befejezése, egy történelmi projekt lezárása. „1956–1989. Vajon felfogható-e ez a korszak hosszan tartó thermidorként? Azt mondanám — egyértelműen. Ther-

midor nem volt más, mint a forradalom visszavezetése eredeti céljához; több szabadságot teremteni a társadalomban, a társadalmat visszahelyezni az európai teleológia pályájára. 1956-tól 1989-ig ugyanez történt” (Vajda 1992: 21). Szerinte „azáltal, hogy 1989 1956 folytatása és beteljesítése volt, az 1989-es év eseményei is világos és tisztán *forradalmi jelleggel bírtak*” (1992: 22).

Valóban, több lett a szabadság, s ezzel az 1989-es fordulatok *tartalmukat tekintve* igazolják a Hannah Arendt által adott forradalom-definíciót.¹⁰ Ám egy másik — bibói — értelemben, mégsem beszélhetünk forradalomról: e szerint a forradalom lényege abban rejlik, hogy a tömegek „megtapasztalják saját erejüket”, azaz nem lehetséges forradalom tömeges participáció nélkül. Ennek — a változás *módjára* koncentrált meghatározásnak — bizonyos országok átalakulásai megfeleltek, másoké (pl. Magyarországé) viszont nem. Paradox dolog forradalomról beszélni ott, ahol a résztvevők közül *szinte senki* nem tekintette azt forradalomnak. Ez indított sok kutatót arra — köztük e sorok íróját is — hogy a forradalmat vagy jelzővel lássa el („békés”, „csendes”, „bárhányos”, „vértelen”, „tárgyalásos”, „kialkudott”, „dicsőséges” stb.), vagy hogy korábbi történelmi példák analógiáját alapul véve olyan kifejezést keressen, amely tartalmilag jelöli a forradalmi eredményt, de hangsúlyosan utal lefolyásának a hagyományos forradalomtól eltérő módjára („átmenet”, „forradalmi átalakulás”, „nagy átalakulás”, „rendszervált(oz)ás” stb.). S ekkor még nem is szóltunk olyan elemzések sokaságáról, amelyek 1989 fő eszmei üzenetét interpretálják („restitutív”, „konzervatív”, „liberális”, „posztmodern”, „történelmi befejező”, „történelmi újakezdő” stb.). A forradalom-értelmezések sokféleségének elemzése — Tocqueville, Marx, Bakunyin, Le Bon, Trockij, Arendt írásai mellett Johnson, Dunn, Calvert, Moore, Skocpol, Smelser, Staniszkis, Tilly, Touraine, Taylor, Zeitlin¹¹ és mások munkái alapján — természetesen messze szétfeszítené e dolgozat kereteit, így e helyütt csak a fenti felsorolással utalhatunk a megközelítések lehetséges dimenzióira.

A Fehér és Heller által kiemelt „re-volválás” fogalma azonban nem jelent valódi visszatérést a múlthoz, hanem a múlt visszaidézéséből táplálkozó újakezdést. A szerzők szerint itt először történik túllépés a modernség keretein. „A kelet-európai forradalmak *posztmodern forradalmak*. A modern forradalmak a premodern politikai, társadalmi és gazdasági berendezkedés ellen harcolnak; ezzel szemben a posztmodern forradalmak egy eltorzult modern politikai rendszert buktatnak meg. (...) Ezért is »dicsőséges forradalmak« — a szó valamennyi értelmében. A posztmodernnek immár »*túl*« vannak a modernitás erősen eltorzult formáinak történelmi tapasztalatán. Emiatt van, hogy nem lépnek színre sosem hallott újszerű eszmékkel, vadonatúj tervezetekkel, ideológiákkal” (Heller–Fehér 1992: 30). Az új eszmék hiánya valóban jellegzetessége a változásnak. Ebből a szempontból talán 1968 volt a határkő: az utolsó forradalmi jellegű folyamat, amely új, elsősorban *humanitárius-ellenkulturális* célokat tűzött maga elé: keleten a szocializmus, nyugaton a fogyasztói társadalom humanizálását, az életmód forradalmát. 1989

inkább a modernitás értékei (liberális demokrácia, szabadság) győzelmének tűnik, a „mi európaiak vagyunk” (Vajda 1992: 43) evidenciája felismerésének. A kelet-közép-európai forradalmi változás a modernitás elfogadásának programjával jelentkezett. Úgy vélem, a posztmodernitás kérdését valóban nem indokolatlan felvetni 1989 eseményei alapján, de nem annyira az átmenetre (vagy forradalomra), mint az átalakulás nyomán létrejövő új rend globális perspektívájára vonatkozóan.

Fehér és Heller felismeri, hogy 1989 győztesei nem igénylik forradalmuk beillesztését egy új „nagy elbeszélés” narratíváiba. „A radikális időfelfogás különösen taszítja őket, mivel nem érznek többé hajlandóságot arra, hogy egy vasútállomáson éljenek, vonatra várva, úton a jövő felé. Röviden: a baloldali radikalizmus posztmodern elutasítása Kelet-Európában a modernitás autonómiájának védelmét jelenti mindenfajta önkényes ítélkezéssel szemben, tartalékainak elismerését s feltételezett tartósságának védelmezését” (Fehér–Heller 1992: 59–60). 1989-ben a „Nyugat utolsó politikai forradalmi végre legyőzték aberrált ivadékait, a »permanens társadalmi forradalmakat«, s ezzel a felvilágosodás kétszáz éves történelmi projektje önmagát »megszüntette-megőrizve» teljességedt be. 1989-cel a felvilágosodás életképesebb hagyománya (a liberalizmus) győzelmet aratott a másik hagyomány (a tervező racionalitás uralma) fölött. »A »restitutív forradalmakkal« (a fogalmat Fehér és Heller Habermasszal szemben pozitív értelemben használja) teljessé vált 1789 műve» (1992: 89).

Politikai értelemben Vajda forradalomról, Fehér és Heller — lefolyását tekintve „dicsőséges”, tartalmilag posztmodern — forradalomról beszél, míg Szelényi Iván az átmenet (*transition*) fogalmát használja. Szelényi „posztkommunistának” nevezi az átmenetet, azért, mert a végpontja még tisztázatlan: egyelőre csak az látszik, hogy az egypártrendszer helyébe a többpártrendszer, az etatista gazdaság helyébe egy „új típusú vegyesgazdaság” lép. Érdekes, hogy míg Szelényi a posztkommunizmusba való átmenetről ír, addig korábban idézett könyvében Tőkés Rudolf (1990) a fordulatot a posztkommunizmusból a demokráciába vezető folyamatként ábrázolja. Szelényi azonban nem rejti véka alá azt a véleményét, hogy az átmenet nem kívülről (Gorbacsov) és nem felülről (reformkommunisták) indult. Mint írja, a posztkommunista átmenet „nem a jótékony párt vagy állam, a reformszellemű, felvilágosult vezetők ajándéka a nemzetnek. (...) Egy alulról jövő csendes forradalom eredménye: az egyszerű emberek milliói a »második gazdaság« kereteiben már legalább egy évtizede tárgítgatják az etatista gazdaság kereteit; a másként gondolkodó értelmiségiek alternatív politikai mozgalmak a magyar demokratikus ellenzékétől és a SZETA-tól a FIDESZ-en át a Magyar Demokrata Fórumig szintén már vagy tíz éve morzsolgatják a leninista párt monopóliumát” (Szelényi 1992: 19). Mivel Szelényi viszonylag rugalmasnak látja az előző rendszert, ezért véleménye szerint a szakításnak sem kellett forradalmi úton bekövetkeznie. A reformfolyamat összetalálkozott egy kispolgárosodási folyamattal, s ezek teremtték meg egy posztkommunista fordulat lehetőségét.

gét. Ugyanakkor Szelényi — bár Konráddal írt tanulmányában Gouldner nyomán már erőteljesen hangsúlyozza az értelmiség „diszkurzív forradalmának” fontosságát (1992: 59–75) — csak másodlagos jelentőséget tulajdonít az *eszmék szerepének* a változásban. Szerinte „a tulajdonos polgárságnak, magántőke-felhalmozásnak időben meg kell előznie a tartós önreprodukcióra képes demokratikus intézményrendszer kiépülését. Nem lehet demokráciával kezdeni, s liberális kapitalizmussal folytatni, először kell liberális kapitalizmus (...), s csak annak megszilárdulásával válik működőképpé a demokrácia” (1992: 86). Ha azonban ez így igaz lenne, akkor a kelet-közép-európai fordulat nem következhetett volna be. Giuseppe Di Palma hívta fel a figyelmet arra, hogy a térségben „a demokrácia melletti elkötelezettség” igen fontos szerepet játszott a változásban, s ha ez erős marad, fennmaradhat az önreprodukcióra képes demokrácia is mindaddig, amíg a magángazdaság erőteljes fejlődése beindul. 1989 egyik nívója éppen az, hogy a szocializmus felbomlása nyomán nálunk *előbb teremődött meg a demokrácia, mint a kapitalizmus*. Más kérdés, hogy az új demokráciák valóban törekenyek (és vannak országok, ahol a demokrácia létezése is megkérdőjelezhető), így a demokrácia hosszú távú fennmaradása valóban a Szelényi által említett feltételek megteremtésén múlik. Bár Szelényi elsősorban a társadalmi mélyrétegekben lezajló változásokat hangsúlyozza, a politika szintjén ő is kitér annak fontosságára, hogy 1989 augusztusától Gorbacsov feladta a Brezsnyev-doktrínát, amelynek helyébe a „Frank Sinatra-doktrína” („a magam útját járom”) lépett (1992: 46).

Vajda Mihály Timothy Garton Ash „három faktor elméletét” kritizálva fejti ki elméletét az átalakulás okairól. Garton Ash szerint három fő tényező játszott szerepet: a *Gorbacsov-faktor* (a szovjet nyitás), a *Helsinki-faktor* (az emberi jogok elismerése keményvalutáért cserébe) és a *Tocqueville-faktor* (a hatalmi elit elvesztette hitét saját uralkodásának jogosságában). Vajda viszont úgy látja, hogy e három közül csak a „Gorbacsov-faktor” áll. S hogy miért lehetett az átmenet békés? „Miért nem lőttek” a hatalom birtokosai? „Nem a Helsinki-elvek miatt, nem is azért, mert elvesztették volna hitüket hatalmuk jogosságában (ha volt ilyen hitük, azt már sokkal korábban elvesztették), hanem mert nem kívánták lámpavason vagy az az akasztófán végezni. Miután a magyar és a lengyel vezetés feladta a játszmát, jól tudták, hogy semmiféle terror többé nem mentheti meg őket. (...) Azt is akarták, hogy a németek, csehek, szlovákok erre ráébredjenek. Mindaddig, amíg csak Magyarországon és Lengyelországon lépett ki a sorból, senki sem lehetett egészen bizonyos, hogy egy váratlan szovjet fordulat nem vezet-e mégis beavatkozáshoz, s akkor legelőször az »áruló« kommunistákat akasztják. Ki kellett zárniuk ezt a lehetőséget. S ennek kézenfekvő útja az volt, ha segítenek megdönteni a rendszert a többi országban is. Az NDK-s menekültek ugyancsak jól jöttek a magyar kommunistáknak” (Vajda 1992: 65). A közvetlen politikai okokon túl, a fordulat *társadalmi* okát Vajda — Szelényihez hasonlóan — abban látja, hogy a kommunista vezetés olyan gazdasági hátteret tudott biztosítani magának, amivel

elkerülhetővé tette, hogy a fordulat után vesztes pozícióba kerüljön. A káderelit elpolgárosodása tehát lehetővé tette a politikai hatalomhoz való merev ragaszkodásának felülvizsgálatát. „A magyar kommunisták azért nem ragaszkodtak a *kommunista hatalomhoz*, mert igenis ragaszkodtak a *maguk hatalmához*” (Vajda 1992: 65). Vajda magyarázata plauzibilis lehet, de hozzá kell tenni, hogy a gazdasági „hatalom” a politikában csupán *befolyást* jelent. A „maguk hatalma” tehát politológiai értelemben nem hatalom, a szociológiában pedig e fogalom jelentéstartománya legalábbis vitatott. Egyelőre nincs arra bizonyíték — se pro, se kontra —, hogy a korábbi káderelitnek ez a Vajda által feltételezett számítása valóban beigazolódott-e. Ez utóbbi, sokat vitatott kérdés („Kikből rekrutálódik az új gazdasági elit?”) persze ebből a szempontból — a vezetői kádergarnitúra *akkori* motivációinak felderítése szempontjából — nem lényeges.

Kéri László könyve már az „új múlt” — a választásoktól 1991 derekáig terjedő időszak — politikai történéseivel foglalkozik, így magára az átmenetre csak érintőlegesen utal. Érdekes, hogy a változásra inkább a „felbomlás”, „bukás”, „összeomlás” (ez könyvének címében is szerepel) kifejezéseit használja, de emellett előfordul a „rendszerváltás” és az „átmenet” kategóriája is. A „rendszerváltás” szó történeti hangsúlyeltolódásait egy helyen külön is elemzi. A fogalmat az SZDSZ ún. kék könyve (*A rendszerváltás programja*, 1989) „állította a középpontba, mondván, hogy az eddigi reform, kiigazítás és egyéb korrekciós törekvések nem elegendőek, a rendszer meghaladásáról kell szólni. Vagyis e megjelölés olyan időszak kulcsterméke, amikor azzal a még létező, de már bukásra ítélt társadalomfejlesztési kísérleteket akarták egyértelműen minősíteni. A rendszerváltásból univerzális fogalom sikeredett, ennek minden terhével, hiszen nincs az az egyszavas meghatározás, amely képes lenne tartalmilag ennyire kusza, tarka történelmi-politikai viszonyok egybefoglalására. Eredeti jellege merőben megváltozott, mert a lényegi politikai változások utáni folyamatokra is használni akarják. A legnagyobb gond azonban, hogy hallgatólagosan egyenlőséget tesznek a rendszerbukás és a rendszerváltás közé, mintha egy rendszer megbukásának automatikus következménye lehetne egy másik — addig még lappangó, fel nem ismert — rendszer használhatósága. (...) Egy rendszer bukása annyit jelent, hogy lejáratódott, nem bírt tovább mozgósító erővel, de nem jelenti azt, hogy valami helyette merőben más elvek, struktúrák és törvényszerűségek alapján működni kezd” (Kéri 1991: 149). Ennélfogva Kéri számára a változásoknak a diktatúrából a demokráciába való átmenetként való értelmezése „csak ideologikus szinten állja meg a helyét” (1991: 117).

Valóban, az átalakulás csak ritkán egyetlen pillanat műve, többnyire olyan folyamatról van szó, amely lassú liberalizációval kezdődik, és a szakítás periódusát kísérő és követő fokozatos demokratizációval folytatódik. A folyamat sohasem visszafordíthatatlan. A latin-amerikai átmeneteket elemző kutatók nem véletlenül használják a *dictablanda* és a *democradura* fogalmait¹², ezzel is jelezve a diktatúra és a demokrácia

elemeinek keveredését, illetve azt, hogy az adott szakaszban melyik működési elv a domináns. Az is feltűnő, hogy különbséget tesznek „korlátozott demokrácia” és „korlátozatlan demokrácia”¹³ között, valamint használnak olyan fogalmakat, mint a „delegatív demokrácia”¹⁴, „törékeny demokrácia” stb. A mai Romániát például aligha lehetne másként, mint „democradúráként” leírni, de mostani fogalmaink szerint bizonyára az volt az 1945–47-es magyar koalíciós időszak politikai rendszere is. A mai Magyarországon szintén állandó viták tárgya, hogy vajon mikor tekinthető a demokratizálás „befejezettnek”, azaz demokrácia van-e már vagy nincs. A nemzetközi szakirodalom — elsősorban Rustow, O'Donnell, Schmitter, Linz, Diamond, Lipset, Przeworski és Whitehead munkássága nyomán — meglehetősen kidolgozott kritériumokat alkalmaz annak megállapítására, hogy mikor tekinthető a demokratikus átmenet „befejezettnek”¹⁵. A konszenzus oka az, hogy magáról a demokrácia fogalmáról — illetve a fogalom releváns értelmezési lehetőségeiről — nagyjából egyetértés mutatkozik a társadalomkutatók között.

Úgy vélem, amennyiben a demokráciát *politikai* fogalomként fogjuk fel — amely bizonyos intézményrendszerek meglétének az összességét (ideértve a politikai praxis intézményesült eljárás módjait) jelenti —, akkor kimondható, hogy Magyarországon (a Grósz-kormányzat „dictablandája” és a Németh-kormány „democradúrája” után) az 1990-es parlamenti és önkormányzati választások óta demokrácia van. Sőt, Magyarország hosszú történelmében valójában még *sohasem* volt olyan teljes demokrácia, mint 1990 után.¹⁶ Ez nem jelenti a rendszer olajozott működését, s nem jelenti azt sem, hogy ne sértenék meg rendszeresen a demokratikus politikai működés játékszabályait. Ez utóbbi azonban a szabály *megsértése*, és nem maga a szabály. Ebben az értelemben a diktatúrából a demokráciába való átmenet megvalósult. (Nem véletlen, hogy azok a politikai erők kívánják „újrakezdeni a rendszerváltást”, vagy végigvinni a „permanens forradalmat”, amelyek céljaikban és eszközeikben *antidemokratikusak*.) Kéri és Vajda is idézi Garton Asht, aki a demokráciát „működőképes féligazságok rendszereként” határozza meg.¹⁷ Vajda szellemesen így írja le ezt az új helyzetet: „már megint hazudnak nekünk. Igen hazudnak. De ha rajtafogjuk őket, kimondhatjuk. *S ettől jobb a demokrácia*” (Vajda 1992: 66). A demokrácia nem olyan, mint amit egykor a szocializmusról mondtak, hogy fel kell építeni, és *akkor* majd jó lesz. Ezzel a finalista felfogással szemben, a demokrácia metaforikus értelemben inkább olyan, mint egy vízzel teli medence, amibe ha egyszer beleugrottunk, akkor mindannyiunknak önmagunk érdekében *azonnal* úsznunk kell. Ha működtetjük intézményeinket, akkor demokrácia van (s lassan kialakulnak a demokratikus politikai kultúra elemei), ha nem működtetjük, akkor nincs. A politikai demokráciának nincs köze a *jó társadalomról* alkotott filozófiai elképzelésekhez.

A rendszerváltás „outputjával” kapcsolatban azért is nehéz sokszor közös nevezőt találni, mert az erről vitázó értelmiségiek szinte mind-

egyikének (beleértve a kutatókat) van egy „végcélja” — ami önmagában nem probléma —, ám ezt a „végcélt” a demokráciával azonosítják. Ezzel pedig félreértik a demokrácia természetét. A demokrácia épp arra alkalmas, hogy mindenkinek meg lehessen benne a maga „végcélja” (s ennek igazsága mellett nyilvánosan érvelhessen), de a demokrácia önmagában nem lehet „végcél”, csak keret. Az így felfogott demokrácia megléte vagy hiánya empirikus kérdés, amit könnyen el lehet dönteni. Ideologikussá akkor válnak a demokráciáról folytatott viták, ha a gazdasági vagy társadalmi demokrácia területére jutnak, mert ennek kritériumai jórészt tisztázatlanok. Ebből a szempontból még valóban „nem valósult meg a rendszerváltás”, de analitikusan nem lenne szerencsés az átmenet szükségképpen szűkebb időhatárok között értelmes fogalmát egy optimális esetben is több évtizedes folyamat esetleges eredményéhez mérni, s ezzel azt a végtelenségig kitágítani és relativizálni. Elvileg például mondhatjuk, hogy a Szovjetunió több mint hetven éves története is egyetlen átmeneti korszak volt, de ezzel az „átmenet” kategóriájának használata elveszti értelmét.

Az elemzések többsége kitüntetett figyelmet szentel az átalakulás társadalmi szereplőinek, ezen belül az *értelmiségieknek*, akik az 1989 utáni új politikai elit meghatározó hányadát alkotják. Kéri László elemzi az új parlament foglalkozási összetételét, amelynek túlnyomó többségét értelmiségiekből lett politikusok képezik. Tipikus hátterük a jogász- és bölcsészsvégzettség. Megállapítja, hogy vidéken is elsősorban „a helyi értelmiséget osztották föl a politikai erők” (1991: 14), míg országos szinten úgy tűnik, „mintha egy néhány száz fős újságíró-társadalom harcolna egy szintén néhány száz fős politikai elitcsoportosulással” (1991:128). Azoknak a véleményét osztja, akik szerint az igazi elitképződésről még nem lehet tudomásunk, hiszen „a számottevő súllyal rendelkező társadalmi csoportok politikailag még meg sem formáltak önmagukat” (1991: 119).

Fehér és Heller szerint a politikai forradalmat követően Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia „politikai, gazdasági és kulturális elitje ugyanaz, mint az átalakulást megelőző berendezkedésekben”. Ebben a régióban „a mobilitás mindössze az eliten belüli mozgás”, amelyben „az emberek mindössze átfestik politikai színeiket” (Fehér–Heller 1992: 95). Ha van valami új a kelet-közép-európai forradalmakban, akkor az az, hogy „e régióban *elitváltás nélkül került sor gyökeres rendszerváltásra*” (kiemelés: B. A.), mert a létező szűk középosztály nem volt képes új, másfajta elitet kitermelni (1992: 96). Ez az ok formálja a jobb- és baloldali radikalizmus indulatait, s ez adott lehetőséget Csurka István hatásos politikai fellépésének.¹⁸ Csurka szerint éppen az bizonyítja a rendszerváltás elmaradását, hogy nem zajlott le az elitcsere. Fehér és Heller szerint azonban a rendszerváltás megtörtént, s erről az alapról ítélik el Csurka „jobboldali permanens forradalmát”, mint amely „a létező elit kollektív bélistázására” és „polgárháború kiprovakolására” irányul (1992: 197–202). A régióban gyorsan szaporodó nemzetállamok láttán azonban azt is feltételezhetjük, hogy az eddigi kisebbségi elitek

számára az elitcsere egyetlen kivihető alternatívája a szűkebb nemzetállami keretek megteremtésére törekvés. Ha már a „magas elitbe” — annak lényegi változatlanlansága miatt — nem juthattak be, arra törekednek, hogy létrehozzanak egy olyan területet, amelyen belül ők lehetnek a „magas elit”. Eddig kishalak voltak a nagy vízben, mostantól nagyhalak lesznek a kis vízben. Mint közismert, Csehszlovákia felbomlása nem a társadalom, hanem a politikai elitek akarata volt.

Fehér és Heller — csakúgy mint Vajda — kifejezetten *veszélyesnek* látják a kommunizmus évtizedei után az értelmiségi politika eluralkodását, mert abban benne rejlik valamilyen „terv”, valamilyen vízió erőltetett megvalósításának igénye. Az emberek nem ideológiákra és a „bombasztikus nagyralátás” különböző formáira vágyakoznak, hanem arra, hogy hagyják őket békén. Fehér és Heller már könyvük előszavában szükségesnek tartják leszögezni, hogy „az értelmiség többé nem lehet a mozgalmak káderforrása, inspirálója vagy prófétája”, mert nem „az értelmiség osztályhatalmának, hanem a tömegdemokráciának az ideje jött el” (1992: 7).

Vajda Mihály hasonló véleménye világosan kiderül Konrád György *Antipolitikájáról* írt szarkasztikus hangvételű kritikájából: „nem szabad a politikusi és az értelmiségi foglalkozást összekeverni. Mindenkinek el kell döntenie, hogy (legalább) életének egy meghatározott szakaszában) értelmiségi-e avagy politikus, mert értelmiségiként másképp *kell* megítélnünk a dolgokat, mint politikusként” (Vajda 1992: 75). Vajda szerint nem indokolt a politikának, sőt a politikusnak, mint olyannak „a teljesen negatív megítélése, méghozzá morális megítélése” (1992: 75). A teoretikus Konrád szembeállíthatóvá vált a prófétikus Konráddal. Vajon akkori szempontjai szerint miként értékelné *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv társszerzője későbbi önmaga „antipolitikusi” tevékenységét egy politikai mozgalom élén? Vajda kritikája ebből ad ízelítőt. Kötete egy másik esszéjében már szélesebb értelemben, az egész régió értelmiségének történelmi szerepéről így ír: „a közép-európai értelmiségi nem tekintette magát politikusnak, s nem is volt az: formálisan ugyanis nem volt hatalmi pozícióban. (...) Megvetette a politikust, aki hatalmát minden lehetséges hazug eszközzel meg akarja tartani, akivel szemben az értelmiségi kötelessége az igazság kimondása. *Az értelmiségi az igazság őrzője, ezzel szemben a politikus egy pragmatikus hazudozó.* Ki tagadhatná, hogy ez többnyire így is volt? Baj csak akkor van, ha az értelmiségi már a hatalom birtokában még mindig az igazság bajnokának tartja magát. (...) Végre a miénk — vagyis az igazságé — a hatalom. A demokrácia élharcosai, amint magatartásukkal a demokrácia lényegét hazudtolják” (Vajda 1992: 152, 157).

A „működőképes féligazságok rendszerében” nem olyan könnyű megtalálni az igazság lámpását, mint az elnyomó diktatúrák morálisan tiszta képletű világában. Sőt — Vajda azt sugallja — a konstansnak képzelt igazságot *nem is lehet* képviselni a féligazságok folyékony rendszerében, hanem csakis abból kilépve, tőle bizonyos távolságot tartva. „A mi feladatunk a szabad médiumok funkciójának ellátása. (...)

Az értelmiségi, legyen az művész, író, a szellemtudományok művelője vagy éppen társadalomkutató, *magát ne a társadalom, hanem a szellem szolgálojának tartsa*, s legyen meg a joga az apolitikusságra. Ez ugyanis annak a dolognak a másik oldala, amikor már nem a nép önjelölt szószólói döntenek a nép dolgairól, hanem — bár delegált politikusok segítségével — a nép maga hozza meg döntéseit saját ügyeiről” (1992: 158–159).

Szelényi Iván szociológiai szempontból vizsgálja az értelmiség problémáját. Noha elismeri, hogy az értelmiség osztályként nem jutott a redistribútori hatalom birtokába, leszögezi: technokratikus pozícióba bekerülve az értelmiség sokat tett azért, hogy az államszocializmus rendi uralma fölbomoljék, s ennek számára előnyös következményeiből is bőven részesülhetett. „Bár az nyilvánvaló, hogy az értelmiség 1989 őszén Közép-Európában nem redistribútorként» vagy »szocialista technokrataként» került hatalomba, az azonban aligha vonható kétségbe, hogy a politikai hatalomba értelmiségiek s lényegileg kivétel nélkül csak értelmiségiek kerültek.” Ezzel együtt Szelényi az ő szerepüket átmenetinek látja, s úgy véli, a posztkommunista értelmiség az 1917-es bolsevik értelmiséggel analóg szerepet fog eljátszani. Míg a bolsevik értelmiség a proletariátus nevében fellépve a bürokrácia szálláscsinálója lett, addig a posztkommunista értelmiség — Böröcz József kifejezésével: „a kapitalizmus építésének élcspataként” — a polgárság képviselői számára készíti elő a terepet. Kérdés persze, hogy valóban a polgárság jön-e (mint ahogy 1917 után sem a „célul kitűzött” proletariátus jött), vagy pedig valamilyen kapitalista „mandarinréteg”, amely akár még a szocialista bürokráciára is emlékeztethet. Ez azonban Szelényi számára az 1989-es eszmék bukását jelentené (Szelényi 1992: 12). A lényegyet illetően Szelényi véleménye megegyezik Vajdáéval és a Fehér–Heller szerzőpároséval: „*a filozófusok mennek, a »macherek« jönnek*”. Mint írja: „2–3 évvel a politikai hatalom megszerzése után azt láthatjuk, hogy az »igazi« értelmiség kifelé »araszol« a hatalomból. Ennek több oka is van. Mindenekelőtt konfliktus van az értelmiségi és a politikusi szerep között. Értelmiségiek vagy az elemző, vagy a moralizáló, messianisztikus szerepre vágyakoznak: ezeknek egyike sem könnyen egyeztethető össze a professzionális politikus napi munkájával, ami sokkal inkább a kompromisszumkeresés, az érdekegyeztetés, az ideológiagyártás mestersége” (Szelényi 1992: 13). A hősorszak lezárultával az értelmiségiek „venni fogják a kalapjukat” és átadják a helyüket az új demokrácia professzionális politikusainak. Az új elitre vonatkozóan Szelényi hipotézise eltér Hankiss (1989), Szalai (1990), valamint Fehér és Heller (1992) álláspontjától. Szerinte nem annyira az elit reprodukciójára, hanem az elit cirkulációjára kell számítani (1992: 149–155).

AZ ÚJ RENDSZER ÉS TÁVLATAI

Kéri László az új rendszer konszolidálódásának három fő intézményi elemére koncentrált: a parlamentre, a kormányra és a pártokra. Történeti áttekintése a választásokkal indul és az új demokrácia „hétköznapijainak” bemutatásával 1991 nyaráig tart. Ma már úgy tűnik, hogy a magyar demokrácia első parlamenti ciklusa három elkülöníthető periódusra tagolódik: az első az új parlament megalakulásától 1991 augusztusáig (a Kónya-dolgozatig) tart, amelyet — a taxisblokádnak napjaitól eltekintve — utólag viszonylag békés időszaknak tekinthetünk; a második 1991 szeptemberétől 1993. január végéig (az MDF kongresszusáig) terjed, ezt a kormánykoalíció jobbratolódása (Csurka-jelenség), széttöredezése (az FKgP kilépése), és az utcára kikerülő, éles mozgalmi politizálás jellemzi; végül a harmadik az 1993 februárjától kezdődő időszak, amelynek alaptendenciáját a szélsőségek visszaszorulása, és a pártoknak a választói centrumhoz közeledése határozza meg. Kéri könyve az első nagyobb periódust veszi nagytitkos alá, ami azért is fontos vállalkozás, mert nem pusztán egy parlamenti ciklus kezdetéről, hanem a régóta hiányzó demokrácia első „lépéseiről” van szó. A könyv azonban bizonyos szempontból féloldalas marad, mert a szerző mindenekelőtt a politikai intézmények közötti konfliktusok természetére koncentrált, anélkül azonban, hogy belemerülne a konfliktusok témáinak tartalmi elemzésébe. Az egyes ügyek inkább csak díszletként szolgálnak a szerző számára, hogy rajtuk keresztül a pártok egymáshoz való viszonyát bemutassa. Az egyik legfontosabb ütközéspontból, a kárpótlási törvény vitájáról például így ír: „a vita (...) elsősorban a kiscsapatpártot állította középpontba, illetőleg az ő lehetséges konfliktusukat az összes többi párttal szemben. Az SZDSZ a kárpótlási vita során olyan megoldással próbált meg előállni, amely minden bizonnyal jól szolgált volna a programpártból a gyűjtőpárttá válás politikai-ideológiai alapjait. Ez az ötlet azonban nem hozta meg a várt eredményt. A FIDESZ képtelen volt önnön reális és történelmileg megalapozott véleményét elfogadtatni a parlamenttel. Az MSZP meglehetősen ambivalens szerepet játszott” (Kéri 1991: 97). Ebből a leírásból az olvasó nem tudja meg, hogy mi volt a vita valódi tárgya, melyik párt konkrétan milyen álláspontot képviselt, s a vita során milyen ütközéspontok, erővonalak rajzolódtak ki. A kárpótlási törvény vitájának legalább rövid tartalmi ismertetése nélkül a konfliktusok természete is nehezebben értelmezhető.

Természetesen lehetséges olyan típusú elemzés is, amely nem tekinti feladatának a történet leíró bemutatását, hanem egy előre kiválasztott módszertan segítségével (játékelmélet, racionális választás elmélete stb.) csak a folyamat logikájára, dinamikájára, az egyes szereplők másokhoz viszonyított mozgására koncentrált.¹⁹ Itt azonban nincs erről szó. Noha Kéri maga is írja, hogy „a jelenlegi magyar pártstruktúrát leginkább interakcionista pártelmélettel lehetne megragadni” (1991: 92), ennek az elméletnek a bemutatásával adós marad. Számos erénye mellett a kötet

problémája abból adódik, hogy a szerző ingadozik a történeti leírás és a politológiai teoretizálás között, és végül egyiket sem vállalja igazán.

Az új korszak, amely a kommunizmus bukásával köszöntött ránk, Vajda szerint nem jelenti a „történelem végét”. Vajda interpretációjában Fukuyama tézise csupán az európai történelem „végét” jelenti, vagyis azt, hogy a modernitás „minden szellemi ellenlábasát legyőzve megszilárdult az európaiság, a zsidó–keresztény és a klasszikus görög–római tradíció területén. Beléptünk a *posztmodern* korszakba”, amelyben „az európai tradíció körén belül maga a modernitás alapjaiban többé nem kérdőjeleződik meg; ennek megfelelően a fennállót opponáló kritikai magatartás alapvető trendjei már nem a szerveződési kereteket, azaz az egyéni kezdeményezés szabadságán alapuló gazdaságot és a liberális demokráciát mint politikai formát veszik célba, hanem csupán az e kereteken belül levőt (ilyen típusú mozgalmak például a feminizmus vagy a szexuális kisebbségek mozgalmi), illetve annak bizonyos következményeit (ökológiai mozgalom)” (Vajda 1992: 110–111).

Vajda, Szelényi, valamint Fehér és Heller szerint régióink fejlettebb országai ismét leírhatók „Közép-Európa” fogalmával. Fehér és Heller hangsúlyozzák, hogy míg Kelet-Európa *politikai* fogalom volt, amely a vasfüggöny létrehozása előtt ebben a formában nem létezett, addig a demokratikus fordulat következtében visszatérhetünk a tisztán *földrajzi* fogalmakhoz. Szelényi ugyanakkor óva inti az olvasót és a közéleti szereplőket attól, hogy átessenek a ló túlsó oldalára és azt higgyék: néhány nagy ugrással Magyarország Nyugat-Európa részévé válhat. A „Vissza Európába!” jelszó nem jelenthet mást, mint közép-európai identitásunk újbóli megtalálását. Szelényi használja ugyan a politikai diskurzusba is bekerült „*harmadik út*” kifejezést, de ezt — mint maga hangsúlyozza — nem normatívv, hanem inkább ironikus megközelítésben, leíró kategóriaként (1992: 79–83). Eörsi István meghatározását kölcsönvéve úgy véli, nem annyira „harmadik útról”, mint inkább „harmadik helyzetről” van szó (1992: 42). 1986-ban született írása szerint lehetőség van egy új típusú gazdaság, a „*szocialista vegyesgazdaság*” kipróbálására, amelynek lényege, hogy az állami szektor túlsúlya mellett számottevő magánszektor is létezik.²⁰ Úgy képzei, hogy két típusú domináns elosztási rendszer működik (az állami és a piaci), és mindkettőn belül két altípus lehetséges. Szelényi tézisét az alábbi módon szemléltethetjük:

1. piaci modell
 - a) *laissez faire* gazdaság (szabadpiac + minimális állam),
 - b) kapitalista vegyesgazdaság (piaci dominancia + intervencionista állam);
2. állami modell
 - a) „szocialista vegyesgazdaság” (állami dominancia + jelentős piac),
 - b) központi redistribúciós gazdaság (állami újraelosztás + minimális piac).

Későbbi írásaiban Szelényi már maga is úgy látja, hogy a „szocialista vegyesgazdaság” önálló modellként tartósan nem működhet, s Polányi Károlynak igaza van abban, hogy a piac logikája — ha engedik érvényesülni — elkerülhetetlenül viaszszorítja a központi redistribúciós logikát. A „szocialista vegyesgazdaság” csak gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával tartható fenn. Ha azonban nem normatív modellként, hanem leíró elemzésként fogjuk fel Szelényi tézisét, úgy be kell látnunk: a posztkommunista gazdaság jellemzői egyelőre még mindig az általa leírt „szocialista vegyesgazdaság” keretei között határozhatók meg.

Fehér Ferenc és Heller Ágnes az új helyzet lényegét — Vajdához hasonlóan — a „nagy elbeszélés” narratívájával való szakításban látják. Úgy vélik, téves interpretáció 1989-et „a kapitalizmus győzelmeként” felfogni, mert noha a piac eszméje valóban kiszorította a központi tervezés mindenhatóságába vetett hitet, a lényeg az „izmusok” meghaladásában rejlik. A kapitalizmus–szocializmus ellentétpár — amit annak idején Marx állított fel — elavult, mert bizonyos teleologikus elképzeléseknek alárendelve, „izmusokra” próbálta redukálni a modernitást. A szerzők szerint az 1989-es fordulat döntő jelentősége éppen abban a felismerésben van, hogy a modernitás komplexitása *redukálhatatlan* (Fehér–Heller 1992: 74). Fehér és Heller szerint az „egyetemes kánonok” kora lejárt, az univerzális kulturális újító kísérletek (protestantizmus, aufklérizmus, kommunizmus) időszakának vége. „A posztmodern korszak ismérve, hogy az egykor erőszakosan homogenizált (univerzalisztikus humanista–racionalista) diskurzus mikro-diskurzusokká töredezik szét”, amelyben „minden (politikai, kulturális, szexuális) »mátság« egyre inkább megteremti a saját mikro-diskurzusát”. Ebben az értelemben a posztmodern korszak a „hermeneutika kora”, amelyben „kulturális energiáinkat jórészt arra fordítjuk, hogy lefordítsuk és értelmezzük ezeket a mikro-diskurzusokat” (1992: 148). Egyúttal azonban „a posztmodern változással felnyíló új távlat olyan új, világméretű diskurzust tesz lehetővé, amelyben minden különbözőség megtalálhatja (esetleg egy földrajzilag nagyon is távoli diskurzusban) a vele rokon szellemiséget” (1992: 149). Fehér és Heller szerint a posztmodern korszak — amelyben a modernség immár képessé válik az önreflexióra — „Európa második reneszánszát” jelentheti. Ez a második reneszánsz szakít a modernitás korábbi szakaszaival jellemző *limes*-tudattal, és egyaránt merít a *polisz* antik ideájából és a *kozropolisz* hellenisztikus–római eszméjéből. Úgy vélik azonban, hogy az európai demokráciák kozmopoliszában a társadalmi elit mellett szükség lesz — s itt a szerzők ellentmondásba kerülnek az általuk vallott posztmodern értékvilág premisszáival — egy *kulturális elite*re is, annak érdekében, hogy az új, posztmodern korszak ne jelenthesse a civilizáció értékeivel való szakítást. A civilizáció autoritását képviselő kulturális elit léte ugyanis aligha egyeztethető össze a posztmodern kultúra mikro-diskurzusainak emancipációjával. E sorok írója úgy gondolja, hogy az ideáltipikus értelemben vett posztmodern kultúra adekvát politikai megfelelője nem a modern liberális demokrácia (amely a többség és kisebbség diskurzusára épül),

hanem az egyéni és közösségi autonómia elvén alapuló spontán rend utópiája: az anarchia.²¹ Egy ilyen állapot létrejöttének nyilvánvaló politikai akadályai vannak, amelyek a posztmodern trend kulturális relativizmusának távlatai elé is korlátokat állítanak. Aki azonban — mint Fehér és Heller — a posztmodern kultúra értékeit méltatja, az *egyidejűleg* nem képviselhet olyan álláspontot, amely az értelmiségi elit diskurzusának — az univerzalisztikus civilizáció jegyében — kitüntetett pozíciót igényel. Mindazok, akik nyelvi kompetenciájuk révén szimbolikus hatalom birtokosai, nem mondhatják meg, hogy mit szabad dekonstruálni és mit nem. A posztmodernitásnak — saját elvei szerint — nem lehet sem „avantgarde”-ja, sem diskurzusok fölött „szabadon lebegő” értelmisége, mert ha lehetne, akkor az *per definitionem* tagadását jelentené a posztmodern kultúrának.

De ha eltekintünk is az univerzalisztikus kulturális elit gondolatától, a posztmodern álláspont belső önellentmondása akkor sem kerülhető meg. Hiszen ha feltételezzük a mikro-diskurzusok egyenrangúságát, a „fordítók” (akik képesek az eltérő mikro-diskurzusokat megérteni és közvetíteni), akkor is előnyre, sőt szociológiai értelemben hatalomra tesznek szert azokkal szemben, akik csak egyféle diskurzusban járatosak. A posztmodern paradoxon tehát a következő: ahhoz, hogy valóban posztmodern társadalomról beszélhessünk, a mikro-diskurzusok egyenjogúsága érdekében radikálisan dekonstruálni kellene a modernitás által kitermelt formális uralmi viszonyokat is, ám az így létrejövő posztmodern társadalomban szociológiai értelemben a *médiúmé* — vagyis az értelmisége — lenne a hatalom. A beszédmódok ugyan egyenrangúak lennének, de a „fordítókat” nem ellenőrizné senki. A tudás-hatalom erős összefonódásával és a társadalomkritikai potenciál posztmodern relativizálásával könnyen olyan helyzet állhatna elő, amelyben nem több, hanem kevesebb lenne a szabadság.

Az 1989-es „dicsőséges forradalmak” korszakhatárt jelentenek. Lezárják a hidegháború történelmi fejezetét, amelyben kétpólusú volt a világ. Beigazolódni látszik Hannah Arendt prófécijája, aki szerint „lehetőséges, hogy egy napon győzelem, illetve vereség vet véget egy háborúnak, amely valójában soha nem tört ki” (Arendt 1991: 18). Ám nagyobb történelmi távlatban — ahogy Vajda Mihály értelmezi — 1989 egyúttal a világháború — különböző eszközökkel megvívott — végét is jelenti. Hiszen a hidegháború a második világháborúból következett, s a második világháború az első kimenetelét kívánta korrigálni. E szerint a történelem 1914 júniusában Szarajevóban „szakadt meg”, s most ugyanott, Szarajevóban látszik tragikusan folytatódni. Még nagyobb távlatban 1989 a francia forradalommal megindult korszak lezárását jelenti; lezárását a felvilágosodás eltorzult tradíciójának, amelyet a *common sense* helyett a piedesztálra emelt racionalizmus voluntarizmusa határozott meg. A '89-es politikai forradalmak egy része visszatérést jelent a francia és orosz forradalmak szellemétől az angol-amerikai intézménycentrikus forradalmak követeléseire. A történelem bizonyosan nem ért véget, de 1989 lezárni látszik a politikai forradalmak helyébe lépő, s a

szabadságot a szükségszerűséggel felcserélő „társadalmi” forradalmak korát. Olyan fordulat volt ez, amelyben végre nem a forradalom „falta fel” gyermekeit, hanem a forradalom gyermekei a forradalmat.

*

Az itt tárgyalt könyvek első megközelítését jelentik egy — talán nem túlzás — világtörténelmi léptékű fordulatnak. Olyan politológiai, szociológiai és filozófiai kérdéseket vetnek fel, amelyeket e dolgozat keretei között csak érinteni tudtam.²² Szavaink már vannak a fordulat értelmezésére, de a szótárak még csak most készülnek. A fent elemzett könyvek jó kiindulópontot jelentenek ahhoz, hogy mielőbb létrejöjjenek a versengő pártok, eszmék, politikák és diskurzusok jobb megértésére alkalmas versengő tudományos iskolák, irányzatok is.

JEGYZETEK

¹ A recenzió korántsem öleli fel a hazai politikai fordulatról készült magyar szerzők által írt könyvek összességét, amelyek körében lásd: Kende Péter: *A párizsi toronyból*. Budapest: Cserépfalvi 1991; Charles Gati: *A füstbenemert tömb*. Budapest: Századvég 1991. (E könyvről Szabó Máté írt recenziót a *Politikatudományi Szemle* 1992. 1. számában); A. Gergely András: *A pártállam varázstanulása*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete 1991.; Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK 1989.; Szalai Erzsébet: *Gazdaság és hatalom*. Budapest: Aula 1990.; Szabó Máté: *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat 1992.; Lengyel László: *Micsoda év!* Budapest: Szépirodalmi, 1991., *Útfélen*, Budapest: 2000–Századvég 1992.; Bihari Mihály: *Demokratikus út a szabadsághoz*. Budapest: Gondolat 1990. Bihari Mihály (szerk.) *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991*. Budapest: Kossuth 1992. Pokol Béla: *Politikai reform és modernizáció*. Budapest: Magvető 1989.; Schlett István: *Az opportunizmus dicsőrete*. Budapest: KJK 1989.; Tőkés Rudolf: *A posztkommunizmusból a demokráciába*. Bonn-Budapest: Konrad Adenauer Alapítvány 1990.; Horváth Ágnes–Szakolczai Árpád: *The Dissolution of Communist Power. The Case of Hungary*. London: Routledge 1992. Nem is szólva a téma tengernyi külföldi irodalmáról, amelynek töredékéről „Catching the Fleeting Moment” címmel írtam ismertetőt a *New Hungarian Quarterly* 1992. 4. számában.

² A Vajda által idézett és tárgyalt mű: Cornelius Castoriadis: *Devant la Guerre*. Párizs: Fayard 1981.

³ Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat 1987.

⁴ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető 1983.

⁵ Vajda Mihály: „Ami végképp megbukott” In: Bozóki–Csapody–Csizmadia–Sükösd (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest: T–Twins 1991.

⁶ Lásd: Konrád György–Széleányi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat 1989.

⁷ Lásd erről például Giovanni Arrighi (szerk.): *Semi-peripheral Development: the Politics of Southern Europe in the Twentieth Century*. London: Sage 1985; vagy O'Donnell–Schmitter–Whitehead (szerk.): *Transitions from Authoritarian Rule. Southern Europe*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press 1986.

⁸ Lásd: Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa 1992.

- ⁹ Hogy az autoritárius rendszerek mennyire különfélék lehetnek, arról lásd Rueschmeyer–Stephens–Stephens (szerk.): *Capitalist Development and Democracy*. Cambridge: Polity Press 1992. pp.160–161. A szerzők itt latin-amerikai példák alapján különbséget tesznek *tradicionális, populista, katonai, korporatív és bürokratikus* autoritarizmusok között.
- ¹⁰ Lásd erről: Hannah Arendt: *A forradalom*. Budapest: Európa 1991. 44–45. old. Ugyanakkor Arendt szerint is „a szabadság eszméjének egybe kell esnie egy új kezdet tapasztalatával” (ugyanott, 37. old.), ami több országban nemigen következett be.
- ¹¹ Lásd: Chalmers Johnson: *Revolutionary Change*. Boston: Little Brown 1966.; John Dunn: *Modern Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press 1972.; Peter Calvert: *Revolution and Counter-Revolution*. Milton Keynes: Open University Press 1990.; Barrington Moore Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Harmondsworth: Penguin 1969.; Theda Skocpol: *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Harvard University Press 1979.; Neil Smelser: *Theory of Collective Behaviour*. London: Routledge & Kegan Paul 1962.; Jadwiga Staniszkis: *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press 1991.; Charles Tilly: *From Mobilization to Revolution*. Reading: Addison–Wesley 1978.; Alan Touraine: *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press 1981.; Michael Taylor (ed.): *Rationality and Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press 1988.; Maurice Zeitlin: *The Civil Wars in Chile (Or the Bourgeois Revolutions that Never Were)*. Princeton: Princeton University Press 1988.
- ¹² E fogalmak értelmezéséről lásd: Guillermo O'Donnell–Philippe Schmitter: *Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. In: *Transitions from Authoritarian Rule*. Vol.4. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press 1986.
- ¹³ A korlátozott (*restricted*) és korlátozatlan (*full*) demokratikus rendszerek klasszifikációjáról lásd: Rueschmeyer–Stephens: *Democracy and Capitalist Development*. Cambridge: Polity Press 1992. 303–308. old.
- ¹⁴ A „delegatív demokrácia” fogalmát elsősorban latin-amerikai példák alapján, de már részben a kelet-közép-európai átmenetek tapasztalatait is figyelembe véve vezette be Guillermo O'Donnell: „Delegative Democracy” című tanulmányában. Kézirat. 1992.
- ¹⁵ Lásd ennek értelmezését: Bozóki András: „A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból”. *Válóság*, 1991. 8. szám.
- ¹⁶ Az első világháború előtt nem volt általános, titkos választójog, a nőknek egyáltalán nem volt választójoguk. A Károlyi-kormány rövid, négyhónapos működésének időszakára a háborús vereségből fakadó belpolitikai káosz volt jellemző, s nem tartottak általános választásokat. A Horthy-rendszerben vidéken nyílt szavazás volt, nem is szólvá arról, hogy egyes pártokat betiltottak, zsidótörvényeket hoztak és numerus clausust alkalmaztak. 1945-ben a jobboldali pártokat betiltották, szovjet nyomásra a releváns politikai erőket koalícióba kényszerítették, s nem létezhetett parlamenti ellenzék. Az ország szovjet megszállása a belpolitikában is meghatározó jelentőségre tett szert. 1946-ban a törvényes miniszterelnököt emigrációba kényszerítették, egyik pártvezető társát elrabolták, százazekeket békéltáltak. Az 1956-os forradalomban körvonalazódott új rendszer pedig a szovjet beavatkozás miatt nem juthatott el a szabad választásokig. Az 1990-es választásokhoz viszonyítva sem az 1939-es, sem az 1945-ös, sem az 1947-es választás nem tekinthető szabad és tisztá választásnak. Végül, 1991 júniusában kivonultak az utolsó szovjet csapatok, s ezzel az ország visszanyerte függetlenségét.
- ¹⁷ Lásd Timothy Garton Ash: *A balsors édes hasznai*. Budapest: Századvég 1991. 252. old.
- ¹⁸ Csúrka István: „Néhány gondolat...” *Magyar Fórum*, 1992. augusztus 20.; továbbá ugyanő: „Keserű Hátország” *Magyar Fórum*, 1992. december 31.
- ¹⁹ Lásd például Györfványi Gábor: „A rendszerváltás játéka” *Politikautudományi Szemle*, Vol. 2. No. 1. 1993. 79–101. old.; vagy Urbán László: „Hungarian Transition from a Public

Choice Perspective" In: Bozóki-Körösenyi-Schöpflin (szerk.): *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*. London: Pinter 1992. 88–95. old.

²⁰ Lásd bővebben: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa 1990.

²¹ Az anarchia fogalmát egy politikai hagyomány kategóriájaként említem és nem a köznap pejoratív értelemben használom. Lásd bővebben: Bozóki András-Sükösd Miklós: „Az anarchizmus társadalomfilozófiája és mai öröksége”. In: Bozóki-Sükösd (szerk.): *Anarchizmus*. Budapest: Századvég 1991. Az anarchizmus azonosítása a káosszal ahhoz hasonló tévedés, mintha a marxizmust a totalitarizmussal azonosítanánk — azzal a különbséggel, hogy a praxisból nyert tapasztalataink helyébe saját előítéleteinket állítjuk.

²² Néhány kiváló írás elemzése — mint Fehér és Heller brilliáns esszéi a zsidókérdésről vagy a visszamenőleges igazságszolgáltatásról — még így is meghaladta e dolgozat kereteit. Remélem azonban, hogy az olvasók figyelmét nem kerülik el.

FÜGGELÉK

A kelet-közép-európai és magyar demokratikus átalakulás angol nyelvű irodalma

(A válogatás — Magyarország kivételével — nem tartalmazza az egyes kelet-középeurópai országokról szóló könyveket.)

- Abel, Elie 1990. *The Shattered Bloc: Behind the Upheaval in Eastern Europe*. Boston: Houghton Mifflin
- Adam, Jan 1983. *Planning and Market in Soviet and East European Thought, 1960s–1992*. London: Macmillan
- Arato, Andrew–Fehér Ferenc (eds.) 1990. *Crisis and Reform in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction
- Banac, Ivo (ed.) 1992. *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca & London: Cornell University Press
- Barany, Zoltan 1993. *Soldiers and Politics in Eastern Europe, 1945–90. The Case of Hungary*. London: Macmillan
- Batt, Judy 1991. *East Central Europe from Reform to Transformation*. London: Pinter
- Bozóki, A.–Körösi, A.–Schöpflin, G. (eds.) 1992. *Post-Communist Transition. Emerging Pluralism in Hungary*. London: Pinter; New York: St. Martin's Press
- Brown, J. F. 1991. *Surge to Freedom. The End of Communist Rule in Eastern Europe*. London
- Chiriot, Daniel (ed.) 1991. *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left. The Revolutions of 1989*. Seattle & London: University of Washington Press
- Csepeli, György–Örkény, Antal 1992. *Ideology and Political Beliefs in Hungary. The Twilight of State Socialism*. London: Pinter
- Dahrendorf, Ralf 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. New York: Random House
- Dawisha, Karen 1990. *Eastern Europe, Gorbachev, and Reform: The Great Challenge*. Cambridge: Cambridge University Press
- Derlin, H.–G. Szablowski (eds.) 1993. *Regime Transitions, Elites and Bureaucracies in Eastern Europe*. Oxford, Blackwell
- Di Palma, Giuseppe 1990. *To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions*. Berkeley: University of California Press
- East, Roger 1992. *Revolutions in Eastern Europe*. London: Pinter
- Echikson, William 1990. *Lighting the Night: Revolution in Eastern Europe*. New York: William Morrow
- Einhorn, Barbara 1993. *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and the Women's Movement in East Central Europe*. Oxford: Blackwell
- Fowkes, Ben 1993. *The Rise and Fall of Communism in Eastern Europe*. London: Macmillan
- Frankland, Mark 1990. *The Patriots' Revolution. How East Europe Won Its Freedom*. London: Sinclair–Stevenson
- Furtak, Robert (ed.) 1990. *Elections in Socialist States*. New York: St. Martin's Press
- Garton Ash, Timothy 1990. *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. New York: Random House
- 1990. *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. New York: Vintage Books
- Gáthy, Vera (ed.) 1989. *State and Civil Society: Relationships in Flux*. Budapest: Institute of Sociology
- Gati, Charles 1990. *The Bloc that Failed*. Bloomington: Indiana University Press
- Glenny, Misha 1990. *Rebirth of History. Eastern Europe in the Age of Democracy*. Harmondsworth: Penguin

- Greenberg, D.–S. Katz–M. Olivero–S. Weatley (eds.) 1993. *Constitutionalism and Democracy. Transitions in the Contemporary World*. Oxford: Oxford University Press
- Gwertzmann, B.–M. Kaufman (eds.) 1990. *The Collapse of Communism*. New York: Times Books
- Hankiss, Elemér 1990. *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press
- Hann, C. M. (ed.) 1990. *Market Economy and Civil Society in Hungary*. London: Frank Cass
- Hawkes, Nigel (ed.) 1990. *Tearing Down the Curtain. The People's Revolution in Eastern Europe*. London: Hodder & Stoughton
- Held, David (ed.) 1993. *Prospects for Democracy. North, South, East, West*. London: Polity Press
- Held, Joseph (ed.) 1992. *The Columbia History of Eastern Europe in Twentieth Century*. New York: Columbia University Press
- Hesse, J. J. (ed.) 1993. *Administrative Transformation in Central and Eastern Europe*. Oxford, Blackwell
- Hoare, Quintin (ed.) 1990. *The Street and the Castle*. New York: Verso Press
- Holmes, Leslie 1993. *The End of Communist Power. Anti-Corruption Campaigns and Legitimation Crisis*. London: Polity Press
- Horváth, Ágnes–Szokolczai, Árpád 1992. *The Dissolution of Communist Power. The Case of Hungary*. London: Routledge
- Kéri, László 1992. *Between Two Systems*. Budapest: Institute of Political Science
- Kis, János 1989. *Politics in Hungary: For a Democratic Alternative*. Boulder: Columbia University Press
- Kornai, János 1990. *The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System. The Example of Hungary*. New York: Verso Press
- Kovács, J. M.–Tardos, M. (eds.) 1992. *Reform and Transformation in Eastern Europe. Soviet type Economics on the Threshold of Change*. London: Routledge
- Michel, Patrick 1991. *Politics and Religion in Eastern Europe. Catholicism in Hungary, Poland and Czechoslovakia*. London: Polity Press
- Ponznanski, Kazimierz (ed.) 1992. *Constructing Capitalism: the Reemergence of Civil Society and Liberal Economy in the Post-Communist World*. Boulder: Westview Press
- Prins, Gwyn (ed.) 1992. *Spring in Winter. The 1989 Revolutions*. New York: St. Martin's Press
- Przeworski, Adam 1991. *Democracy and Market*. New York: Cambridge University Press
- Ramet, Sabrina 1991. *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Meaning of the Great Transformation*. Durham: Duke University Press
- Rau, Z. (ed.) 1991. *The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union*. Boulder: Westview Press
- Roskin, Michael G. 1991. *The Rebirth of East Europe*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Schöpflin, George 1993. *Politics in Eastern Europe: 1945–1992*. Oxford: Blackwell
- Schöpflin, G.–N. Wood 1989. *In Search of Central Europe*. Cambridge: Polity Press
- Selbourne, David 1990. *Death of the Dark Hero. Eastern Europe 1987–90*. London: Jonathan Cape
- Simons, Thomas W. 1990. *The End of the Cold War?* New York: St. Martin's Press
- Skilling, Gordon 1989. *Samizdat and Independent Society in Central and Eastern Europe*. Oxford: Macmillan
- Spring, Derek (ed.) 1991. *The Impact of Gorbachev: The First Phase 1985–90*. London: Pinter
- Staniszczis, Jadwiga 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press
- Swain, Geoffrey–Nigel Swain 1993. *Eastern Europe Since 1945*. London: Macmillan

- Szilágyi, István (ed.) 1991. *Transitions and Changes in Europe in the 80s and 90s*. Veszprém: University of Veszprém
- Szoboszlai, György (ed.) 1991. *Democracy and Political Transformation. Theories and East Central European Realities*. Budapest: Hungarian Political Science Association
- Szoboszlai, György (ed.) 1992. *Flying Blind. Emerging Democracies in East Central Europe*. Budapest: Hungarian Political Science Association
- Tismaneanu, Vladimir 1990. *In Search of Civil Society. Independent Peace Movements in the Soviet Bloc*. London: Routledge
- Tőkés, Rudolf L. 1990. *From Post-Communism to Democracy. Politics, Parties and Parliamentary Elections in Hungary*. Bonn: Konrad Adenauer Stiftung
- Waller, Michael 1993. *The End of the Communist Power Monopoly*. Manchester: Manchester University Press
- Weigel, George 1993. *The Final Revolution. The Resistant Church and the Collapse of Communism*. Oxford: Oxford University Press
- White, S.-J. Gardner-G. Schöpflin-T. Saich (eds.) 1990. *Communist and Post-Communist Political Systems*. New York: St.Martin's Press
- Whitefield, S. (ed.) 1991. *The New Constitutional Architecture of Eastern Europe*. London: Macmillan
- Zeman, Z. A. B. 1991. *The Making and Breaking of Communist Europe*. Oxford: Blackwell

A magyar politikatudomány válogatott bibliográfiája

1993. második negyedév

BALOGH Margit–GERGELY Jenő

Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia.
Bp.: História — MTA Történettudományi Intézet 1993.

BANDHOLTZ, Harry Hill

Román megszállás Magyarországon. Napló nem diplomata módra.
Bp.: Magyar Világ K. 1993.

BÁNLAKY Pál

Esztergom a szent és gyámoltalan város: Töredékek Esztergom újabb
kori társadalomtörténetéből. Tanulmány és vallomás.
Bp.: MTA PTI 1992.

BEKE György

Atlantisz harangoz. A magyarság sorsa Erdélyben, 1918–1992.
Bp.: Szenci Molnár Társaság 1993.

BOJTÁR Endre

Kelet-Európa vagy Közép-Európa? Bp.: Századvég 1993.

BORSI-KÁLMÁN Béla

Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció
és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez.
Bp.: Akadémiai K. 1993.

BRUCE-MIFFORD, Miranda (et al. szerk.)

Etnikumok enciklopédiája. Bp.: Kossuth 1993.

CRICK, Bernard

„Fel szocialisták, sorakozzunk!” Az angol Munkás Párt politikai filozófiája. Bp.: Kéthly Anna Alapítvány 1993.

CSEPELI György–KÉRI László–STUMPF István (eds.)

State and citizen: Studies on political socialization in post-communist Eastern Europe. Bp.: Institute of Political Science; Hungarian Center for Political Education 1993. (Hungarian studies on political socialization and political education 2.)

DANTE, Alighieri

Az egyeduralom. Bp.: Kossuth 1993.

DÉNES Iván Zoltán (szerk.)

A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Pécs: Tanulmány K. 1993.

ÉKES Ildikó

Rejtett gazdaság — láthatatlan jövedelmek. Tegnap és ma. Bp.: Szerző 1993.

ERŐS Ferenc

A válság szociálpszichológiája. Bp.: T-Twins 1993.

FEHÉR István

Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Bp.: Kossuth 1993.

FELIX, Christopher (McCARGAR, James)

A titkos háború. Bp.: Európa 1993.

FERRERO, Guglielmo

Az ókori civilizáció bukása. Bp.: Holnap 1993.

FILEP Tamás Gusztáv

Az ellenállás vize. Jegyzetek, kísérletek, portrévázlatok. Bp.: Széphalom 1993.

GERGELY Jenő

A keresztényszocializmus Magyarországon. (1924–1944) Bp.: Typvent 1993.

GERŐ András (összeáll.)

Skandalum. Magyar közéleti botrányok: 1843–1991. Bp.: T-Twins 1993.

GYÍMESI Éva, Cs.

Honvagy a hazában. Cikkek, tanulmányok, esszék.

Bp.: Pesti Szalon 1993.

HANÁK Péter

Ragaszkodás az utópiához. Bp.: Liget Műhely 1993. (Liget könyvek)

HARASZTI Éva, H.

Horthy Miklós — Dokumentumok tükrében. Közzéteszi — —

Bp.: Balassi K. 1993.

HEGYI Gyula

A baloldaliság öröme. Bp.: Kossuth 1993.

HORVÁTH Csaba

Magyarország képes története (1938–1992). Pécs: Prezident Bt. 1993.

JUHÁSZ László

Barangolás a magyar múltban. — Ez volt a 20. század. — Válogatás a Szabad Európa Rádió történelmi sorozatának 20. századi anyagából. Lakitelek: Antológia K. 1992.

KAPUSCINSKI, Ryszard

Lapidárium. Elbeszélések. Bp.: Európai Utas — Századvég 1993.
(Mítteleuropa)

KARSAI László (vál.)

Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993.

Bp.: Aura 1993.

KÉRI László

Napló elnökválasztással: Amerika kampány közben.

Bp.: MTA PTI–T–Twins 1993.

KISS Gy. Csaba

Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Esszék, tanulmányok és cikkek. Bp.: Pesti Szalon 1993.

KOLLÁNYI Károly

A trianoni boszorkánykonyha. (Cikkek, tanulmányok)

Bp.: Kráter Műhely 1993.

KORNAI János

A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.

Bp.: Heti Világgazdaság Kiadói Rt. 1993.

KÖTELES Pál

Magyarország — Európaiság. Bp.: Magvető 1993.

KRAY István

Rendszerváltás bekötött szemmel. Földindulás a világpolitikában.
Bp.: Belvárosi K. 1993.

KURTÁN Sándor–SÁNDOR Péter–VASS László (szerk.)

Magyarország politikai évkönyve. Bp.: Demokrácia Kutatások Magyar
Központja Alapítvány 1993.

LAKI László

Ifjúsági munkanélküliség Somogyban és Szabolcs-Szatmár-Bereg
megyében. Bp.: MTA PTI 1993.

LÉVAI Katalin–SZÉMAN Zsuzsa

Társadalmi trigonometria. Bp.: Scientia Humana 1993.

LITVÁN György

Szabó Ervin, a szocializmus moralistája. Bp.: Századvég 1993.
(Századvég biográfiák)

A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek
jegyzőkönyvei. 1. köt. 1956. november 11–1957. január 14.

Bp.: Intera Rt. 1993.

MIŁOSZ, Czesław

A hatalom megragadása. Bp.: 2000–Századvég 1993.
(Arany Közép Európa)

MISZLIVETZ Ferenc

A lehetséges határainak újrafogalmazása. Nacionalizmus és civil társas-
dalom Kelet-Közép-Európában 1989 előtt és után. Bp.: Pesti Szalon;
Szombathely: Savaria University Pr. 1993. (Átiratok)

NAGY László

Magyarország Európában. (A honfoglalástól a közelmúltig.)
Bp.: Honffy 1993.

POLGÁRDY Géza

Nyisd fel hát a te szemeidet. (Publicisztikai írások az elmaradt
rendszerükről, 1990–1993.) Bp.: Szerző 1993.

SMITH, Joseph

A hidegháború: 1945–1965. Bp.: Ikva 1992.

SURÁNYI Róbert

A brit Munkáspárt és a Szovjetunió (1917–1924).

Bp.: Akadémiai Kiadó 1993.

SZABÓ József

Ki a káoszból, vissza Európába. Életrajzi, jogbölcseleti, alkotmányjogi és jogpublicisztikai írások. Bp.: Kráter 1993.

SZABÓ József, N.

Értelmiség és rendszerváltás (1944 ősze–1946 ősze).

Debrecen: Stúdium 1993.

SZARKA László

A szlovákok története. Bp.: Bereményi 1993. (Népek hazája)

SZÁSZ Zoltán

A románok története. Bp.: Bereményi 1993. (Népek hazája)

SZEKFŰ Gyula

A száműzött Rákóczi. Bp.: Holnap 1993.

SZOLOVJON, Vlagyimir

Az Antikrisztus története. Három beszélgetés a háborúról, a haladásról és a világtörténelem végéről. Bp.: Századvég 1993. (Századvég könyvtár. Orosz gondolkodók.)

TOCQUEVILLE, Alexis de

Az amerikai demokrácia. Bp.: Európa 1993.

TOFFLER, Alvin

Hatalomváltás. Tudás, gazdaság és erőszak a XXI. század küszöbén.

Bp.: Európa 1993.

TŐKÉCZKI László (vál.)

Magyar liberalizmus. Bp.: Századvég 1993. (Modern ideológiák)

ULLEIN-REVICZKY Antal

Német háború — orosz béke. Magyarország drámája.

Bp.: Európa–História 1993. (Extra Hungariam)

VITÁNYI Iván

Öt meg öt az tizenhárom. (Az áprilisi front története.)

Bp.: Gondolat — Vita 1993.

